

Kadri Cemilpaşa'nın Kürt İsyanlarındaki Rolü

Selahaddin Uğur Işık

Millî Eğitim Bakanlığı Eğitim Yöneticisi

oxirpertew@gmail.com

ORCID:0000-0001-5729-9400

Özet

Diyarbakır'da ekonomik ve sosyal gücü elinde bulunduran aileler, günümüze kadar bölge siyasetinin belirleyici aktörleri olmuştur. Diyarbakır'da son birkaç yüzyıldır meskûn olan Cemilpaşa ailesi, özellikle son dönemde bölgedeki siyasi faaliyetlerin merkezinde sağlam bir konum elde ederek, diğer köklü ailelerle kimi zaman düşünsel anlamda çatışma içerisine girmiştir. Cemilpaşa ailesi genel manada bir bütün olarak her ne kadar siyasi faaliyetlerden uzak durma yönünde bir tavır sergilemişse de, aile bireylerinden özellikle Kadri Cemilpaşa XX. yüzyılın ilk yarısında Kürt siyasi hayatında aktif çalışmalarda bulunmuştur. Kadri Cemilpaşa, Diyarbakır'da başladığı eğitim yaşamına İstanbul'da devam etmiş ve II. Meşrutiyet döneminde İstanbul'da bulunduğu yıllarda Kürt kökenli öğrencilerin kurduğu ilk dernek olan Kürt Talebe-Hevi Cemiyeti'nin yönetiminde yer almıştır. Pedagoji eğitimi almak için bir süre sonra İsviçre'ye giden ve Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine İstanbul'a dönen Kadri Cemilpaşa, gönüllü olarak katıldığı Osmanlı ordusunda görev alarak birçok cephede savaşmış ve nihayetinde Filistin cephesinde İngilizlere esir düşerek Mısır'a götürülmüştür. Mısır'daki esaret yıllarından sonra tekrar yurda dönen ve Mütareke döneminde Diyarbakır'da faaliyete geçen birçok cemiyetle ilişki içine giren Kadri Cemilpaşa, Şeyh Said İsyanı ile ilgili görülüp Burdur'a sürgüne gönderilmiş, sürgün dönüşünde ise Türkiye'yi terk ederek Suriye'ye kaçmış ve yaşamının geri kalan kısmını burada geçirmiştir. Onun Kürt isyanlarındaki esas rolü Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlamış, Suriye'de de devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hevi Cemiyeti, Birinci Dünya Savaşı, Şeyh Said İsyanı, Ağrı İsyanı

Qadri Cemilpasha's Role In Kurdish Rebellions

Summary

Families holding economic and social power in Diyarbakir have been the decisive actors of regional politics until today. The Cemilpasha family, which has been inhabited in Diyarbakir for the last few centuries, has gained a solid position in the center of political activities in the region, especially recently and has sometimes come into conflict with other well-established families in a mental sense. Although the Cemilpasha family as a whole has taken a stance towards abstaining from political activities in general, Qadri Cemilpasha XXth is one of the family members in particular. He was active in Kurdish political life in the first half of the century. Qadri Cemilpasha continued his education life in Istanbul, where he started in Diyarbakir. During his time in Istanbul, he was involved in the management of the Kurdish Student-Hevi Society, the first association founded by students of Kurdish origin. Qadri Cemilpasha, who went to Switzerland after a while to study pedagogy and returned to Istanbul after the start of the First World War, fought on many fronts, serving in the Ottoman army, in which he voluntarily participated and eventually was taken prisoner to the British on the Palestinian front and taken to Egypt. Qadri Cemilpasha, who returned to his homeland after years of captivity in Egypt and entered into relations with many societies that operated in Diyarbakir during the armistice period, was considered related to the Sheikh Said Rebellion and was exiled to Burdur, and on his return to exile, he left Turkey and fled to Syria and spent the rest of his life here. Its main role in the Kurdish insurgency began after the First World War and continued in Syria.

Keywords: Hevi Society, First World War, Sheikh Said Rebellion, Ararat Rebellion

Giriş

Cemilpaşa ailesine adını veren ve Kadri Cemilpaşa'nın dedesi olan Ahmet Cemil Paşa'nın torunlarından Esat Sezai Cemiloğlu'nun belirttiğine göre, Cemilpaşa ailesinin soy silsilesi şöyledir: Hafız Abdullah Paşa, Mustafa Bey, Kasım Bey, Naim Bey, Mustafa Bey, Hafız Abdullah Bey, Mustafa Bey, Ahmet Cemil (Beysanoğlu, 1998: 10). Osmanlı Devlet Arşivi Sicil-i Ahval Defteri'ndeki resmî kayıtlarda Ahmet Cemil Paşa'nın Hacı Abdullah Efendi sülalesinden Hafız Mustafa Efendi'nin oğlu olduğu doğrulanmaktadır (BOA, Sıra No: 16704).

1837'de (hicri 1253) Diyarbakır'da doğan Ahmet Cemil Paşa, 1902 yılında yine Diyarbakır'da öldüğünde on bir oğlu ve dokuz eşinden sekizi sağdı. Ahmet Cemil Paşa'nın oğullarından Fuat'ın

dördü erkek, üçü kız olmak üzere yedi çocuğu vardı ve en büyük çocuğunun adı Kadri'ydi (Cemiloğlu, 2010).

Kadri 1891 yılında Diyarbakır'da Cemilpaşa Konağı olarak bilinen evde doğmuştur (Soyukaya, 1995: 22). Çocukluğundan itibaren amcazadesi Ekrem ile çok iyi anlaşılan Kadri, hayatının geri kalan bölümünde de bu dostluğunu devam ettirmiştir (Malmisanij, 2004: 93). İlerleyen zamanlarda anılarını ve siyasal düşüncelerini kaleme alan bu ikili, kendileriyle ilgili bilgi verirken bir diğerinden de bahsetmeyi ihmal etmemiştir.

Kadri Cemilpaşa'nın kendi anlatımı olan birkaç istisnâ hikâye dışında, çocukluğuna dair elimizdeki tek yazılı bilgi Ekrem Cemilpaşa'nın anılarından ibarettir. Ekrem Cemilpaşa kendi hayatını kaleme aldığı *Muhtasar Hayatım* (Cemilpaşa, 2016) adlı kitabında Kadri Cemilpaşa'dan da sıkça bahsetmiştir.

Kadri Cemilpaşa çocukluk dönemine ait gözlemlerini anlatırken şu ifadelere yer vermektedir: “Bundan üç çeyrek asır evvel Diyarbakır içtimaî [sosyal] hayatında ehemmiyetli bir yer alan konakların kahve ocakları, tadına doyum olmaz bir muhabbet ve sohbet yerleri idi... Ben de yaşımın 8-10 çağında, bu kahve ocağına sokulup bu sohbetleri dinlemekten pek hoşlanırdım. Amcamın, misafirleri rahatsız etmemiz mülâhazasıyla [düşüncesiyle], adetleri 12'yi bulan takriben benim yaşında veya bir iki yaş farkla aynısında bulunan ev çocuklarının selamlığa çıkmasını daima menetmesine rağmen, biz çocuklar her fırsat buldukça bu cemaatin arasına sokulur ve can kulağı ile kendilerini dinlemekten zevklenirdik.” (Silopî, 2014: 33).

Kürtçülük bilincinin kendisinde nasıl uyanmaya başladığına değinen Kadri Cemilpaşa, bu hususa da bir hatırasıyla açıklık getirmektedir: “Bir gün yine fırsat bularak, kahve ocağında hazır bulunduğum bir anda, konağa mensup emektar ağalardan Hasan Ağa'nın oğlu Abdülkadir Efendi -ki dedem siyâsî sebeplerle Diyarbakır'dan sürüldüğünde, hizmetinde bulunmak üzere beraberinde götürmüştü- [bize gelmişti]. Oldukça uzun süren bu sürgün hayatından Abdülkadir Efendi nasılsa bir İstanbullu hanım ile evlenmiş ise de, kader beraberce yaşamağı nasip etmemiş olacak ki, vefat eden hanımcığın hatıratını hâlâ teessürlerle anarak geçirdiği tatlı aile hayatını içi yana yana anlatıyor: ‘Bizim Kürt kadınları gibi değil, çok ince ve tatlı bir konuşması vardı’ diye dert yanıyordu. Hayatımda ilk def'a olarak ben bir şehirliden Kürt kelimesini işitiyordum.” (Silopî, 2014: 34)

Ekrem Cemilpaşa diğer Cemilpaşa ailesine mensup çocuklarla beraber çocukluğuna dair izlenimlerini şöyle aktarmaktadır: “Ben yirmi bir yaşına gelinceye kadar Cemil Paşa Konağı

denilen bir saray, bir şato ve belki de bir kışla görünümünde olan muazzam bir konakta yaşadım... Ailemizin çok önemli bir özelliği vardı. Birkaç Süryanî kâtip dışında, selamlıkta erkek, haremin hizmetçileri Türkçe bilmeyen köylülerdi. Çocuklar şehirlilerin bildiği çarpuk çurpuk Türkçeden önce köylü dayınlardan [dadılardan] zarif Kürtçeyi öğrenebilirlerdi. On yaşından sonra, yani 1901'den sonra iş değişti. Çocukluk yıllarının mutlu günleri artık geride kalmıştı. 1901 Eylülü'nde bütün çocuklar Askerî Rüştüye zindanına itildi. Öğretim heyeti, öğretmenler hep İstanbul'dan gelmişti. Bu öğretmenler yüzbaşı rütbesinde zabitlerdi. Çok sıkı, sert bir disiplin vardı. Gece gündüz okurduk, yazardık, çalışırdık. Buna rağmen yine de dayaktan kurtulamazdık.” (Cemilpaşa, 2016: 14)

1901 yılında Diyarbakır Askerî Rüştüye Mektebi'nde öğrenimine başlayan Kadri Cemilpaşa, daha sonra Diyarbakır Askerî İdadi Mektebi'ne kaydolmuştur. 1901 yılında başlayan rüştüye eğitimini 1908 yılında tamamlamış, akabinde yükseköğrenim görmek üzere İstanbul'a giderek Halkalı Ziraat Alî Mektebi'nde okumaya başlamıştır. Ekonominin toprağa bağımlı olduğu ve tarım toplumu özelliği sergileyen o dönemin koşullarında ziraat eğitimi almak revaçta olan bir durumdu. Zira İstiklal Marşı şairimiz Mehmet Âkif Ersoy'un da bu okulda öğrenim görmesi adı geçen okulun önemini göstermesi bakımından kayda değerdir.

İstanbul'daki Öğrencilik Yılları

Milliyetçi Kürt hareketinin faaliyetleri, fikri anlamda ilk olarak Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid döneminde Kürt ayrılıkçılarından özellikle Bedirhan ailesi fertlerinin çabalarıyla Mısır'ın başkenti Kahire'de başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin sınırları dışına çıkan Kürt aydınlardan Kahire'ye yerleşen bir grup, burada 1897 yılında gizli bir cemiyet kurmuş ve 22 Nisan 1898'de Mikdat Midhat Bedirhan'ın yayıncısı olduğu ve ilk Kürtçe gazete kabul edilen *Kurdistan*'ı yayımlamaya başlamıştır (Celil, 1992: 201).

II. Meşrutiyet'in hemen akabinde Kürtlerin siyasallaşma faaliyetleri hız kazanmıştır. 1908 yılında kurulan Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve 1910 yılında kurulan Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti'nden sonra, Hevi Cemiyeti'nin kurulduğu 1912 yılında İstanbul'da Kürtlerin kurduğu birkaç örgüt daha ortaya çıkmıştır. 1912 yılında ise Kürdistan Muhibban Cemiyeti, Kürdistan Teşrik-i Mesai Cemiyeti ile Kürt İrşad ve İrtika Cemiyeti kurulmuştur (Göldaş, 1991: 237). Tüm bu örgütlenme çalışmaları Kürt aydınlardan bir bölümünün Osmanlı tebasındaki diğer uluslara

mensup bazı aydınlar gibi siyasal ve kültürel yapılarını daha farklı yönde geliştirme çabasında olduklarını göstermektedir.

Cemilpaşa ailesine mensup gençlerin öğrenim için İstanbul'a gittikleri dönemde, yani II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında oradaki Kürt menşeli örgütlerin çalışmaları da yeni başlıyordu. Bu süreçten haberdar olan bazı Kürt öğrencileri yeni kurulan cemiyetlere katılmıştır. Kadri Cemilpaşa bu durumu, "eşraftan bir aileye mensup olmanın verdiği güvenle İstanbul'a giden Kürt gençlerinin, oradaki Kürt aydınlarından ve diğer Kürt gençlerinden etkilenerek bilinçlenmelerine" bağlamıştır (Silopî, 2014: 35).

II. Meşrutiyet sonrası yaşanan özgürlük ortamının sağladığı imkânlardan faydalanan diğer Osmanlı ulusları gibi Kürt gençleri de milliyetçi akımlardan etkilenmiş ve örgütlenme çabalarına girişmiştir (Kılıç, 1999: 47). Yükseköğrenim görmek amacıyla İstanbul'a giden Kadri Cemilpaşa da milliyetçilik bilincinin bu aşamada zihninde şekillendiğini belirtmiştir (Silopî, 2014: 34).

II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden karmaşa ortamında Kürt gençlerinin milli bilinç etrafında örgütlenmeleri Kürt siyasal yapısının da şekillenmesinde başat rolü oynamıştır. Kürt aydın ve öğrencileri arasında milliyetçi düşüncelerin artmaya başlamasıyla bu siyasal örgütlülük ivme kazanmış ve bazı mekânlar bu düşüncelerin paylaşıldığı ana merkezler haline gelmiştir (Aydoğan, 2005: 83).

Kürtlük bilincinin hızlandığı ve düşünce boyutunda geliştiği bu mekânlardan birisi de Erganili Abdullah Çavuş'un kahvesi olmuştur. Kadri Cemilpaşa, diğer Kürt gençleri ile beraber gittiği bu mekânı şöyle anlatmaktadır: "Kürtlük duygularımız açılmağa başladığı bir sırada tatil günleri mektepten çıkıp Diyarbakirli hemşehirlilerin toplandığı Erganili Abdullah Çavuş'un kahvesinde hemşehirliler arasında vakit geçirmek alışkanlığında idik. Bu esnada Kürt kıyafeti ile kahveye gelen Kürtleri gördüğümüzde, içten gelen bir sevinçle bunları hayran hayran temâşadan büyük bir zevk duyardım." (Silopî, 2014: 36).

Kadri Cemilpaşa'nın anlatımına göre, Kürt gençleri arasındaki milliyetçilik fikrinin II. Meşrutiyet döneminden itibaren geliştiği anlaşılmaktadır. Bu dönem Kürt milliyetçiliğinin erken dönemi olarak da kabul edilebilir. Kendisi gibi millî duygularla hareket eden diğer Kürt gençleriyle birlikte Hevi Cemiyeti'ni bu dönemde kurmuştur. Cemiyet yükseköğrenim görmekte olan Kürt gençleri tarafından 9 Ağustos 1912 (Rumî 27 Temmuz 1328) tarihinde İstanbul'da kurulmuştur (Tunaya, 2010: 168).

Kadri Cemilpaşa cemiyetin kuruluşla ilgili olarak şu bilgileri vermiştir: “1911 senesinde Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi’ne girmiştım. Mektepte bulunan Kürt talebe arkadaşları ile millî mesâile [meselelere] derinden alaka göstererek hasbihal etmekte idik... Arkadaşlarla müttefikan [birlikte] bir Kürt talebe cemiyeti tesisini kararlaştırdık. Ben, Ömer Cemilpaşa, Van Milletvekili Tevfik Bey’in oğlu Fuat Temo, Diyarbakırlı Cerrahzade Zeki ile beraber Hevî nâmıyla bir talebe cemiyeti nizamnâmesini [tüzüğünü] mektep camiinde günlerce toplanarak tanzim ettikten sonra 1912 senesinde resmen hükümetten lazım gelen ruhsatı [izni] alarak Hevî’nin teşekkülünü ilan ettik.” (Silopî, 2014: 42).

Cemiyetin yöneticileri örgütlü mücadelenin önemine dikkat çekmişler, Arap ve Arnavutlar gibi ayrılıkçı fikirlere kapılan diğer ulusları örnek vererek ayrı ayrı çalışmak suretiyle hiçbir yarar sağlanamayacağını, en iyi ve isabetli yolun cemiyetler kurarak toplu hareket etmek olduğunu belirtmişlerdir (Hetawî Kurd, 1913: 2). Cemiyet mensuplarının açıkça ifade ettikleri ayrılıkçı fikirler ve çıkardıkları *Rojî Kurd* (Kürt Günü), *Hetawî Kurd* (Kürt Güneşi), *Yekbun* (Birlik) ve *Jîn* (Yaşam) isimli gazete ve dergilerdeki yayınları ile amaçlarını rahatça ortaya koymaları, İttihat ve Terakki Cemiyeti hükümetinin kendilerini Kürtçü olarak takdim eden cemiyete yönelik birtakım önlemler almasını da beraberinde getirmiştir (Gürsel, 1977: 38).

Hevi Cemiyeti’nin kurulmasından sonra cemiyetin resmî yayın organı olarak 1913 yılında *Rojî Kurd* dergisi çıkarılmaya başlanmıştır. “Kürt milletinde millî duyguları, Kürt mefkûresini [ülküsünü] uyandırmak ve Kürt kültürüne çalışmak gayesi” (Silopî, 2014: 49) ile yayınlanan derginin ilk sorumlu müdürlüğünü Süleymaniyeli Abdülkerim Bey yapmıştır. Kadri Cemilpaşa *Rojî Kurd* dergisinin yayınlanma amacından bahsederken Kürtlerin köklü bir edebiyat geleneğine sahip olduğunu ve bunları Kürt okuyucuların bilmesi gerektiğini şöyle ifade etmiştir: “*Rojî Kurd*’un hedefi, mesaisi Kürt kültürünü yükselterek Kürtçeyi Kürtler arasında okunup yazılır bir hale getirmektir.” (Rojî Kurd, 1913: 2)

Rojî Kurd dergisinin hükümet tarafından yasaklanmasından sonra Müküslü Hamza Bey yönetiminde *Hetawî Kurd* dergisi çıkarılmaya başlandı. Hevi Cemiyeti’nin faaliyette bulunduğu Birinci Dünya Savaşı’na kadar yayımlanmaya devam eden bu dergide de Kürt gençlerini milli bilinç konusunda aydınlatmaya yönelik yazılar yayımlanmıştır (Hetawî Kurd, 1913: 3). Birinci Dünya Savaşı’nın ilan edilmesiyle beraber cemiyet mensuplarının pek çoğu seferberlik çerçevesinde askeri hizmete alındıklarından derginin yayınına da imkân kalmamıştı. Bundan sonra da derginin yayımlanmasına ara verildi (Rıfat, 2009: 41).

Cemiyete mensup gençlerin Osmanlı yönetiminden bağımsız ve ayrılıkçı bir yol takip etme çabası içerisinde bulunmaları hükümet yetkililerince devlet karşıtı bir politika yürüttükleri yönündeki algıyı güçlendirmiştir (Gürsel, 1977: 39). Bu durum ilerleyen aşamada Hevi Cemiyeti ile birlikte diğer benzer Kürt örgütlerinin de hükümet tarafından kapatılmalarına yol açan süreci beraberinde getirmiştir.

İsviçre'deki Öğrencilik Yılları

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen arifesinde Avrupa'ya eğitim görmek amacıyla giden Kadri Cemilpaşa, siyasi faaliyetlerine devam ederek burada bulunan diğer Osmanlı tebası Kürt gençleri ile beraber İsviçre'nin Lozan kentinde Hevi Cemiyeti'nin bir şubesini açmıştır (Silopî, 2014: 43). Yurtdışına okumaya giden Kürt gençleri ile çeşitli nedenlerle Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde yaşamakta olan Kürt aydınların buradaki çalışmaları Kürt sorunu ve ayrılıkçı fikirlerinin uluslararası düzeydeki tartışmaların ve toplantıların gündemine getirilmesinde önemli işlevi olmuştur (Göldaş, 1991: 65).

İstanbul'daki çalkantılı siyasi ortamı terk ederek 1913'te İsviçre'ye giden ve burada pedagoji eğitimi alan Kadri Cemilpaşa (Cemiloğlu, 2010). İsviçre'de kaldığı dönem boyunca yaptığı çalışmalar hakkında bilgi verirken şunları kaydetmiştir: “Maksadımız Avrupa'nın diğer memleketlerinde bulunan Kürt talebeleri ile mesai birliği yaparak millî mefkûrenin intişarına [yayılmasına] çalışmak ve Avrupalılara milletimizi tanıtmaktır.” (Silopî, 2014: 43).

Kadri Cemilpaşa Lozan'da Hevi Cemiyeti'nin çalışmalarını yürütürken Avrupalıların Kürt kavramına ne kadar yabancı olduklarına tanık olmuştur. Bunun yanı sıra Avrupalıların Kürtler hakkındaki düşüncelerinin olumsuz olduğuna değinerek, bunun sebebinin Ermenilerin Avrupa kamuoyunu yanlış yönlendirmesi olduğunu belirtmiştir (Silopî, 2014: 49).

Ermenilerin Avrupa'da Türk ve Kürt karşıtı propaganda yapması kendi çıkarları açısından makul karşılanabilir. Zira Ermenilerin tarihî olarak hak iddia ettikleri Ermenistan sınırları Türk ve Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları Doğu Anadolu bölgesinin bir bölümünü içine almaktadır. Ayrıca XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarında Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde Kürtlerle çatışma içerisine girmeleri de aralarındaki rekabetin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Birinci Dünya Savaşı Yılları

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Cemilpaşa ailesinden Avrupa'da öğrenim görmekte olan diğer fertler gibi Kadri Cemilpaşa da seferberlik çağrısına uyarak gönüllü olarak savaş başlayınca Osmanlı ordusu saflarında savaşmak üzere İstanbul'a dönmüş ve önce Kafkas cephesine, sonra da Filistin cephesine gönderilmiştir. Savaşın ilanından dört ay sonraya kadar Lozan'da bulunan Kadri Cemilpaşa, savaşa katılmak üzere İstanbul'a doğru yola çıkmıştır. Kadri Cemilpaşa'nın, savaşa katılmak üzere İstanbul'a doğru hareket etmesinin nedeni, savaştan sonra değişecek olan dünya siyasi dengelerinin Kürtler lehine sonuçlar vermesi için çalışmak ve bu yönde Kürtler arasında örgütlenme sağlamaktır.

Viyana'dan Romanya'ya trenle yavaşça yol alan Kadri Cemilpaşa, yol boyunca karşılaştığı manzaranın kendisini karamsarlığa ittiğini şöyle ifade etmiştir: "...Harpten çıkmış istirahat halinde bulunan bir askerî kıtasında [birliğinde] görülen perişanlık, daha harp başlangıcında böyle acınacak bir halde olursa harp uzayınca ne vahim neticeler vereceğini anlamağa kâfi idi." (Silopî, 2014: 54). Romanya yoluyla üç gün sonra İstanbul'a geldiğinde savaş faaliyetlerinin yoğunluğu kendini tüm çıplaklığıyla göstermekteydi. Bunun yanı sıra göze çarpan büyük binaların duvarları Osmanlı ordusunun zaferini müjdeleyen askeri sözlerle donatılmıştı. Kafkas cephesinde her gün bir şehrin Ruslardan geri alındığı ateşli sloganlarla ilan edilmekte ve Osmanlı ordusunun muzafferiyeti kutlanmaktaydı.

İstanbul'a gelir gelmez Maarif Vekâleti'nden yüksek okul öğrencisi olduğuna dair aldığı resmî belgeyle Askerlik Dairesi'ne başvuran Kadri Cemilpaşa, kendi isteği üzerine Süvari Yedek Subay Okulu'na kabul edilerek, Acemi Birliği'nde dört ay askeri eğitim aldıktan sonra Erzurum'da bulunan Üçüncü Ordu karargâhına gönderilmiştir (Silopî, 2014: 56).

Erzurum'da ismi daha sonra Hafif Süvari Alayları olarak değiştirilmiş olan Hamidiye Aşiret Alayları'na katıldıktan sonra, karargâhını Ardı köyünde kurmuş bulunan İkinci Süvari Fırkası Kumandanı Mürsel Bey tarafından Hasenan ve Cibran aşiretlerinin oluşturduğu İhtiyat Livası'na gönderilen Kadri Cemilpaşa, tugaya katıldığında savaş başlayalı bir yıl olmuştu (Silopî, 2014: 58). Tugayda İhtiyat Livası Kumandanı Amasyalı Hamdi Bey'in emir subayı olarak tugay karargâhında görevlendirilen Kadri Cemilpaşa, görevlendirildiği konumun kendisi için öneminden şöyle bahsetmiştir: "...Bir kıtaya verilse idim ancak mahdut [sınırlı] kimselerle temas edebilecektim. Şimdi liva karargâhında bulunmam bana livada bulunan Hasenan ve Cibran alayları zabıtları ile

tanışmak fırsatını veriyordu.” (Silopî, 2014: 54-55). Fakat tüm çabalarına rağmen söz konusu aşiret subayları ile millî meselelere dair olumlu bir iletişim kuramayan Kadri Cemilpaşa, aşiret liderlerinin ayrılıkçı fikirler konusundaki kayıtsızlığına ve Osmanlı Halifesi’ne duydukları sadakat anlayışına yönelik serzenişte bulunmuştur.

Kadri Cemilpaşa Aşiret Alayları İhtiyat Tugayı’nda altı ay görev yaptıktan sonra, tugay dağıtıldığından dolayı Ahlât’ta konuşlu bulunan 23. Nizamiye Süvari Alayı’na gönderilmiştir. Osmanlı ordusunun Kafkas cephesinde yenilgiye uğramasından sonra onun da içinde yer aldığı 23. Nizamiye Süvari Alayı Erzurum’dan Karadeniz bölgesine gönderilmiştir. Alayın buradaki görevlendirilme amacı, bölgede bağımsızlık faaliyetleri gütmekte olan Pontus Rum çetelerini takip etmektir. Savaş esnasında Rus Çarlığı’ndan destek gören Rum güçleri Müslüman ahaliye yönelik şiddet eylemlerinde bulunmaktaydı.

Çarşamba Askerlik Şubesi Başkanı Şükrü Bey’in komutasında görev alan Kadri Cemilpaşa, Süvari Bölüğü ile beraber bir süre Samsun ve Çarşamba yörelerinde Pontus Rum güçlerini izlemiş ve sarp bir arazi olan Ayı Tepesi civarında yerleşmiş bulunan bu çetelerle çatışmaya girmiştir. Süvari Bölüğü ile beraber bir süre Karadeniz bölgesinde Pontusçu çetelerle çarpışan Kadri Cemilpaşa, daha sonra Filistin cephesine sevk edilmiştir.

Bir aydan fazla süren kara yolculuğundan sonra Filistin’e varan Kadri Cemilpaşa’nın da içinde yer aldığı Süvari Alayı İngilizlerle çatışma içerisine girmiştir. Lut Gölü’nün kuzeyinde Amman cephesinde çarpışan ve ağır kayba uğrayan Osmanlı ordusundaki sağ kalan askerlerin önemli bir bölümü İngilizlere esir düşmüştür (Özkan, 2005: 128). İngilizler tarafından tümüyle esir alınan Osmanlı Süvari Alayı, Mısır’ın İskenderiye kentinde bulunan Seydi Beşir Esir Kampı’na götürülmüştür (Taşkiran, 2001: 51). Kadri Cemilpaşa diğer Osmanlı subay ve erleri gibi bu esir kampında bir buçuk yıl tutuklu kalmıştır.

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması’ndan sonra İngilizlerin işgaline uğrayan Suriye’nin Osmanlı Devleti’nden ayrılmasıyla esir kamplarında bulunan Arap askerleri peyderpey memleketlerine gönderilmeye başlanmıştır (Büyükoğlu, 2006: 18). Mısır ve Suriye gibi İngiliz işgaline uğrayan Osmanlı topraklarındaki esir kamplarında tutuklu bulunan Arap askerlerin serbest bırakılmasından faydalanan Kadri Cemilpaşa, Arap subayları gibi kendisinin de serbest bırakılması için Seydi Beşir Esir Kampı Komutanı Yarbay Coates’a başvurmuş ve gerekli izni aldıktan sonra serbest bırakılarak 1920 yılının sonunda yurda geri dönmüştür (Silopî, 2014: 72).

Mütareke Yılları

Mütareke döneminde Kadri Cemilpaşa'nın da aralarında bulunduğu bir grup Kürt aydını Diyarbakır Kürt Teâli Cemiyeti'ni kurmuştur. Diyarbakır ve çevresinde daha çok Kürt Kulübü olarak tanınan cemiyetin ilk başkanı olan Ekrem Cemilpaşa ile amcazadesi Kadri Cemilpaşa cemiyette birlikte çalışmıştır (Tunaya, 1984: 206).

Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra Wilson Prensipleri'ne dayanılarak Osmanlı ülkesinin değişik vilayetlerinde birçok cemiyet kurulmuştur. Bu cemiyetlerin bir kısmı Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yana olurken, ikinci bir kısmı da Osmanlı Devleti'ni oluşturan kendi milletlerinin bağımsızlığından yana tavır ortaya koymuştur. Kadri Cemilpaşa'nın bahsettiği Kürdistan Teâli Cemiyeti'nin kuruluş gerekçesinin bu ikinci kısımdan kaynaklandığı görülmektedir.

Mütareke döneminde İstanbul'da kurulan ayrılıkçı Kürdistan Teâli Cemiyeti ile Diyarbakır Kürt Teâli Cemiyeti arasındaki ilişkiler siyasi boyutun da ötesinde kültürel ve ekonomik açıdan gelişme kaydetmiştir. Kuvva-yı Milliye yöneticilerini hedef alan Diyarbakır Kürdistan Teâli Cemiyeti kısa bir süre sonra 4 Haziran 1919 tarihinde kapatılmıştır. Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlatılan Anadolu'daki Milli Mücadele hareketine karşı olan ve bu yönde aktif rol oynayan cemiyetin kapatılması Kürtçülük propagandasının bölgede zayıflamasını beraberinde getirmiştir.

Mustafa Kemal Paşa Erzurum ve Sivas'ta kaldığı dönemde Doğu Anadolu'daki millî varlığa düşman cemiyetlere yönelik faaliyetlerine hız vermiştir. Diyarbakır'a gönderdiği paşalar vasıtasıyla, Milli Mücadele'ye zarar veren kişilere, Anadolu'nun kurtuluşu için yaptıkları çalışmalar hakkında bilgilendirmelerde bulunmuş ve kendilerini ikna etmeye çalışmıştır (Atatürk, 2017: 78). Bunların arasında Anadolu'daki Milli Mücadele'ye açıkça düşmanlık besleyenlere karşı ise gerekli tedbirleri almıştır. Milli Mücadele karşıtı bir politika izleyen Diyarbakır Kürdistan Teâli Cemiyeti zararlı faaliyetlerinden ötürü kapatılmış, cemiyet içerisinde az da olsa bulunan Milli Mücadele yanlısı kişilerse daha sonra kurulan Müdafa-i Hukuk Cemiyeti'ne katılmıştır (Tütenk, 1958: 298).

Anadolu'nun kurtuluşu noktasından hareketle çaba gösteren ve Milli Mücadele hareketinin geleceğini düşünmek zorunda olan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının, Cemilpaşa ailesi fertlerinin ayrılıkçı türdeki faaliyetleri karşısında gerekli tedbirleri alarak Diyarbakır Kürt Teâli Cemiyeti'nin çalışmalarına son vermesi kendileri açısından kaçınılmaz olmuştur (Koca, 1998: 47). Bu tavrın Kürtlerin Milli Mücadele'ye verdikleri desteğin artması yönünde eğilim göstermiş

olduğu da unutulmamalıdır. Böylece ayrılıkçı Kürtlerin Anadolu'nun parçalanması yönündeki gayretlerini daha ileriye taşıma konusundaki kararlılıkları kırılmış, bir süre sonra Şeyh Said, Ağrı ve Dersim İsyanlarının basırılmasıyla birlikte de tamamen ortadan kalkmıştır.

Şeyh Said İsyanı

Anadolu'daki Milli Mücadele yıllarında olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de yerel ölçekli bazı Kürt isyanları meydana gelmiştir. Bu isyanları tek bir ekseninde açıklama imkânı yoktur. Özellikle Cumhuriyet döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kurulan gizli ve açık ayrılıkçı Kürt cemiyetlerinin öncülüğünde gelişen bu isyan hareketlerine Kürtlerden sınırlı sayıda katılımın olduğunu söylemek mümkündür.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin parçalanmaya yüz tuttuğu bir dönemde, diğer birçok ulus gibi Kürtlerden de bazı kesimler bağımsızlık yolunda çaba göstermiştir. Kürt aydınların kurduğu cemiyetler vasıtasıyla bu yönde bazı girişimlerde bulunulduğunu belirten Kadri Cemilpaşa şunları kaydetmektedir: “Diyarbakır'da teşekkül eden Kürt Teâli Cemiyeti ve yine İstanbul'da bazı Kürt vatanseverlerinin tesis ettiği Kürdistan Teâli Cemiyeti, Kürt Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti gibi siyasi cemiyetler teşebbüslerde bulunarak milli Kürt hukukunun tahakkukuna çalışıyorlardı. Birtakım Kürt reisleri de silah kuvvetine dayanarak milli hakların elde edilmesini istiyorlardı.” (Silopî, 2014: 95).

Yukarıda da söz konusu edildiği üzere bu cemiyetlerden; Diyarbakır Kürt Teâli Cemiyeti, İstanbul'daki Kürdistan Teâli Cemiyeti ve Kürt Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti gibi Kürtlerin bağımsızlığa kavuşmaları yönünde çaba gösteren cemiyetlerin, Kadri Cemilpaşa'nın söyleminin aksine, silahlı bir isyan girişiminde bulunmadıkları bilinmektedir. Ayrılıkçı Kürtlerin silahlı isyan girişimi esas olarak Azadî Örgütü'nün teşebbüsleriyle ortaya çıkmıştır.

Kürt İstiklâl Cemiyeti adıyla kurulan ve daha çok Azadî (Civata Azadiya Kurd-Kürt Özgürlük Cemiyeti) olarak tanınan örgütün (Malmisaniy, 2004: 172) kuruluş yılı olarak kaynaklar 1920 ile 1923 arasında değişen farklı tarihler vermektedir (Sasuni, 1986: 169). Azadî Örgütü Kürt ayrılıkçılarından *Süreyya Bedirhan tarafından Mondros Mütarekesi'nden sonra Mısır'da kurulmuştur.*

Kürt kökenli Osmanlı subaylarından Binbaşı İhsan Nuri ve Mülazım İsmail Hakkı Şaveyş Azadî Örgütü'nün lider kadrosu içinde yer almaktaydı. Kadri Cemilpaşa ile Ekrem Cemilpaşa'nın katılımıyla

açılan ve gittikçe güçlenen Azadî Örgütü'nün Diyarbakır şubesi Kürtlerin bağımsızlığa kavuşturulması yönündeki çabalarına hız vermiştir (Silopî, 2014: 100). Örgütün amacı, geniş çaplı isyan hareketiyle henüz yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti devletini hazırlıksız yakalayarak Güneydoğu Anadolu'da bağımsız bir Kürt devleti kurmaktı (Saatçi, 1996: 29).

Azadî Örgütü'nün Şeyh Said İsyanı'ndan önce bölgede isyan hazırlığı yapıldığı bilinmektedir. Doğal olarak bu örgütle ilişkisi olduğu bilinen Şeyh Said'in liderliğindeki isyandan, örgütün en güçlü şubelerinden biri olan Diyarbakır şubesinin haberdar edilmiş olduğu düşünülebilir, fakat mevcut bilgiler durumun böyle olmadığını göstermektedir. İsyana beklenmedik bir anda aniden başlayıp çok kısa sürede etrafa yayıldığından, tutuklanıncaya kadar Diyarbakır şubesi yöneticilerinin bundan habersiz oldukları anlaşılmaktadır (Malmisanij, 2004: 174).

Kadri Cemilpaşa'nın Şeyh Said İsyanı'nın başlamasından habersiz olduklarını belirten ifadeleri, örgüt yöneticilerinin hiyerarşiden kopuk bir şekilde ve aniden isyana sürüklendiklerini göstermektedir: “8 Şubat 1925 tarihinde Türk karakol efradından bazılarının Piran'da öldürüldüğünün haberini Diyarbakır'da işittiğimizde, bu hususta bir şeyden haberi olmayan Azadî teşkiline merbut [bağlı] Diyarbakır şubesi efradı bizler, vukuatın mahiyetini ve ne maksatla yapıldığını anlayamadık... Hayret ve tereddüt içinde idik.” (Silopî, 2014: 106).

Belli bir program dâhilinde yapılması düşünülen; fakat hareket tarzı, zamanlama, stratejik planlama, komuta heyetinin seçimi, hiyerarşik düzen, iç disiplin gibi konularda örgütsel hazırlığı yeterince tamamlanmamış olan Şeyh Said İsyanı'nın başarıya ulaşması uzak bir ihtimal olarak değerlendirilebilir. Şayet bu isyanın öncü kadroları kısmen de olsa başarıya ulaşmış olsaydı bile Türk Silahlı Kuvvetleri karşısında elde ettikleri kazanımları sürdürmeleri mümkün değildi.

Şeyh Said önderliğindeki isyan 13 Şubat 1925 tarihinde Diyarbakır'ın Eğil nahiyesine bağlı Piran köyünde başlamış, hemen ardından da Elazığ ve Bingöl kentlerine yayılmıştır. Her ne kadar ayaklanan Kürtler, bu isyan hareketini birkaç ay sonra ve çok iyi hazırlanarak başlatmayı planlamış olsalar da, aksilikler baş göstermiş ve isyan planlanan tarihten erken başlamıştır (Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları-I, 2011: 119). İsyanın başlamasının hemen akabinde Erzurum, Mardin, Diyarbakır ve Malatya kentlerinde süratle yığınağını tamamlayan Türk Silahlı Kuvvetleri, o ana dek kısmî başarı gösteren Şeyh Said'i 7-8 Mart 1925 tarihinde ağır bir yenilgiye uğratmış ve karşı harekâta geçerek birçok kenti kurtarmayı başarmıştır. Şeyh Said'in ele geçirildiği haberinin 15 Nisan 1925 tarihli resmî bildiriyle duyurulmasıyla beraber isyan sona ermiştir (Aybars, 1998: 282).

Şark İstiklal Mahkemesi

Azadî Örgütü'nün önde gelen isimlerinden biri olan Kadri Cemilpaşa, Şeyh Said İsyanı'nın başlamasıyla beraber, isyana katılabileceği düşüncesiyle güvenlik güçleri tarafından derhal tutuklanarak cezaevine hapsedilmiştir (Tütenk, 1958: 344). İsyanın bastırılmasının ardından Şeyh Said ve arkadaşları yakalanarak Kadri Cemilpaşa'nın tutuklu bulunduğu hapis haneye getirilmiştir. Diğer mahkûmlarla görüşmeleri yasak olduğundan, her ikisi de ancak araçlar vasıtasıyla birbirlerinin durumundan haberdar olabilmışlerdir.

Kadri Cemilpaşa, Şeyh Said ve arkadaşlarıyla birlikte Diyarbakır'da kurulan Şark İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmış, fakat her ikisinin mahkemede verdiği beyanlardan anlaşıldığına göre, Şeyh Said ve arkadaşlarıyla Kadri Cemilpaşa duruşmalara aynı anda katılmamıştır. Zira duruşma esnasında mahkeme heyeti tarafından Şeyh Said'e, Cemilpaşa ailesi fertleri hakkında soru sorulduğunda Şeyh Said'in kendilerinden habersiz bir şekilde cevap verdiği görülmektedir (Vakit, 1925).

İsyanın nedenlerine ilişkin olarak genel kabul gören iki temel husus bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, isyanın dini nedenlerden kaynaklandığı ve isyancıların Türkiye'nin laikleşmekte olan modern yapısını yıkarak, yerine şeriat rejimi getirmek istedikleri doğrultusundaki irticaî nedendir. İkinci olarak, Lozan Antlaşması'nda çözüme kavuşturulamayan Musul sorunu nedeniyle İngilizlerin, Türk Silahlı Kuvvetlerinin savaş gücünü zayıflatarak Musul'a askeri bir harekât yapmasını engellemek niyetinde olduğu ve bağımsız bir Kürt devleti kurdurarak Türkiye'nin parçalanmasını istediği yönündeki bölücü nedendir (Aydeniz, 2013: 114).

Buna göre, gerici bir din adamı olan ve İngilizler tarafından bağımsız bir Kürt devletinin kurulacağı vaadiyle aldatılan Şeyh Said'in isyanıyla Türk Silahlı Kuvvetleri bütün gücünü isyanın bastırılması amacıyla seferber edecek, bunun sonucunda savaşma kabiliyetini büyük oranda yitirecek olan Türkiye, İngiltere ile Musul sorununun daha kolay bir şekilde çözüme kavuşturulması için anlaşma yoluna gitmek zorunda kalacaktı (Kılıç, 1999: 71).

Şeyh Said İsyanı'na katılmadıkları halde Cemilpaşa ailesi fertlerinin tutuklanmalarının asıl nedeninin, isyana doğrudan katılmaları veya destekte bulunmaları değil, bu isyan hareketine katılabilecekleri yönündeki eğilimin kuvvetli olmasıydı (Cemiloğlu, 2018). Kadri Cemilpaşa'nın isyan ile ilgili olarak örgüt yöneticilerine serzenişte bulunduğu husus, örgüt yöneticisi olduğu

halde kendisinin isyandan haberdar edilmemiş olmasıdır (Silopî, 2014: 87). Yani daha önceden haberi olsaydı isyana katılabileceğini ifade etmiştir.

Şeyh Said İsyanı esnasında ve sonrasında başta Kadri Cemilpaşa olmak üzere aile fertlerinden on bir kişi gözüaltına alınıp Şark İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmıştır (Kutlay, 1998: 221). İsyân sonucunda yakalanan Kürt isyancıları ile bu isyana destek veren kişilerin yargılanmasına aynı davada karar verilmiştir (Malmisanij, 1993: 82). Mahkeme tarafından yargılanmasının ardından serbest bırakılmasına karar verilenlerden biri olan Kadri Cemilpaşa, serbest bırakılmasının nedenleriyle ilgili olarak haklarında yeterli ölçüde delil bulunamamasını göstermiştir (Silopî, 2014: 114).

Yakın dönem Türkiye tarihine damgasını vuran Şeyh Said İsyanı ülkenin iç siyasetinde, etkisi günümüze dek süregelen derin izler bırakmıştır. İsyânla ilgili görülenler gerekli cezalara çarptırılmış, bir kısmı da sürgün edilmiştir (Kaya, 2003: 73).

Ayrılıkçı grupların bundan sonra herhangi bir isyana girişmelerini önlemek ve isyana kalkışanları derhal tehcir edecek vasıtaları oluşturmak için 8 Eylül 1925 tarihinde çıkarılan 2536 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile Şark Islahat Planı yürürlüğe konmuştur (Gök, 2008: 141). İsyân eden Kürtlerin güçlü bir iradeyle iskân edilmesine yönelik ilk teşebbüs 31 Mayıs 1926 tarihinde çıkarılan 885 sayılı İskân Kanunu'yla gerçekleşmiştir (Tekeli, 1990: 174). 4 Temmuz 1927 tarihinde çıkarılan 1097 sayılı Bazı Eşhasın Şark Menatıkından Garb Vilayetlerine Nakline Dair Kanun'la da ayrılıkçı faaliyet yürüttüğü kabul edilen kişiler zorunlu göçe tabi tutulmuştur (Erbil, 2007: 98).

Kendisi de 1926 yılında Diyarbakır'dan Burdur'a sürgün edilen Kadri Cemilpaşa, yaşadığı sürgün olayı ile ilgili olarak şunları aktarmıştır: “Nefi [sürgün] edildiğim Bordu [Burdur] vilayetine yettiğimde benden evvel Bordu'ya gönderilmiş Türkofillikleriyle tanınmış bir kısım Kürtleri orda mevcut buldum.” (Silopî, 2014: 106).

Cumhuriyet yöneticilerinin isyancıları batıya doğru sürgün etmelerindeki temel amaç, mütegalibe olarak bilinen ve bölge halkı üzerinde tahakküm oluşturan nüfuzlu kimselerin, yani aşiret reisi ve tarikat şeyhlerinin gücünü kırarak halkın rahat nefes almasını sağlamaktı (Kutlay, 1994: 227). Hükümet yetkilileri bu kesime karşı bundan sonra en ufak müsamaha göstermediği gibi, bunları sindirme konusunda aynı kararlılığı göstermekten geri durmamıştır.

Burdur'daki sürgün döneminin sona ermesinden sonra Diyarbakır'a dönen Kadri Cemilpaşa, kısa bir süre önce ayrılıkçı Kürtler tarafından *Lübnan'da kurulan Hoybun Cemiyeti*'nin Diyarbakır temsilciliğinde çalışmalara başlamıştır. Fakat hükümetin baskısı nedeniyle bu çalışmalarını sağlıklı

bir şekilde yürütememiş ve arkadaşlarının silaha sarılarak dağlarda mücadeleye devam edilmesi gerektiği yönündeki taleplerini geri çevirmiştir.

Suriye Yılları

Suriye’de sürgünde yaşayan Kürt aydınları Suriye’ye geçerek Hoybun Cemiyeti’nin kurulması yönünde çalışmalar yürüterek 5 Ekim 1927 tarihinde (Dersimi, 1997: 249) Kürt Milli Genel Kurultayı adıyla 45 gün süren bir kongre düzenlediler.

Kongreye; Kürdistan Teâli Cemiyeti, Kürt Teşkilat-ı İctimaiye Cemiyeti, Kürt Millet Fırkası ve Kürt Ulusal Birliği adlarındaki dört örgütün siyasi temsilcileri katılmıştır. Lübnan’ın Bihamedun şehrinde yapılan toplantıya Dr. Mehmet Şükrü Sekban başkanlık etmiş ve toplantı sonrasında Kürtçede “özgürlük” anlamına gelen Hoybun Cemiyeti’nin kurulması kararı alınmıştır. Cemiyet yöneticileri hızla Suriye’de ve ulaşabildikleri diğer alanlarda faaliyetlerini yürütmüş ve örgüt merkezini Suriye’nin başkenti Şam’a nakletmiştir (Zaza, 2000: 29).

Hoybun Cemiyeti’nin kurulduğu esnada Burdur’da sürgünde bulunan Kadri Cemilpaşa, bu sıralarda Ağrı İsyanı’na dair gazetelerde çıkan haberleri takip etmiştir. Anadolu’nun değişik yerlerindeki diğer birçok sürgün arkadaşı gibi, Ağrı’ya geçerek isyana katılmak için birçok defa firar teşebbüsünde bulunan Kadri Cemilpaşa’nın tüm bu girişimleri **sonuçsuz kalmıştır** (Cemilpaşa, 2016: 64).

Ağrı İsyanı’nın lideri İhsan Nuri’nin 1928 Eylül’ünde Doğubayazıt’taki Şeyhli Köprüsü’nde hükümet yetkilileriyle yaptığı antlaşma gereği, Anadolu’nun çeşitli yerlerindeki sürgünlerin memleketlerine dönmelerine izin verilmesiyle birlikte birçok kişi gibi Kadri Cemilpaşa da memleketine dönmüştür (Silopî, 2014: 118).

Sürgün kararının kaldırılmasının ardından serbest kalan ve Diyarbakır’a dönmeden önce birkaç aylığına İstanbul’a giden Kadri Cemilpaşa, Diyarbakır’a döner dönmez Ağrı İsyanı’ndaki son durum hakkında bilgi edinmek ve Kürt **isyancı**larla iletişime geçmek amacıyla harekete geçmişse de bu girişimi de sonuçsuz kalmıştır. Güvenlik güçlerinin sıkı takibinde olduğundan bölgede yapacak bir işi kalmadığını anlayan Kadri Cemilpaşa, diğer aile fertleri gibi 1929’da Hoybun Cemiyeti’ne katılmak amacıyla Türkiye’yi terk ederek Suriye’ye kaçmıştır (Işık, 2019: 191).

Türkiye’yi terk ederek Suriye’ye kaçan ayrılıkçı Kürtlerin başında gelen Kadri Cemilpaşa, Suriye’deyken yaptığı çalışmalarla ilgili olarak daha fazla ön plana çıkmış, kendini daha çok makineli tarımsal faaliyetlere

adamış, siyasetten ise bir süreliğine uzak kalmıştır (Malmisanij, 2004: 216). Kadri Cemilpaşa'nın en azından o dönemde aktif siyasetin içerisinde yer almamasının nedeni, Suriye hükümetinin kendisine karşı aldığı tavrın bir sonucudur.

Dönemin koşulları dikkate alındığında kendi isteminin dışında böyle zorunlu bir tercihte bulunmasının bir diğer nedeni ise, yaşam koşullarının bir dayatması olarak da düşünülebilir. Zira Suriye'ye kaçtıktan sonra yurtiçindeki mal varlıklarına devlet tarafından el konulan Cemilpaşa ailesi fertleri maddi imkânsızlıklar içerisinde kalmış ve geçimlerini temin etmek için birtakım ekonomik faaliyetlere girişmişlerdir (Büyükkaya, 2008: 78).

Hoybun Cemiyeti

Kadri Cemilpaşa Suriye'ye yerleştikten sonra Hoybun Cemiyeti'nde aktif olarak çalışmaya başlamış ve bu örgütün merkez yönetimi üyeliğine seçilmiştir (Dersimi, 2004: 216). Cemilpaşa ailesinden cemiyet içindeki en etkili isimlerden biri olarak karşımıza Kadri Cemilpaşa'nın çıkması tesadüf değildir. O, Osmanlı Devleti'nin son döneminden itibaren ayrılıkçı Kürt hareketinin içinde yer almış ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında da bu konudaki etkin pozisyonunu sürdürmüştür (Alakom, 2011: 69).

Hoybun Cemiyeti'ne katılarak örgütün yalnızca manevi açıdan güçlenmesini sağlamakla kalmayan Cemilpaşa ailesi fertleri, Suriye'ye kaçmadan önce Diyarbakır'da aileye ait bir kısım emlakları satın maddi destekte bulunarak örgütün parasal sıkıntılarını da önemli ölçüde gidermiştir (Zaza, 2000: 31).

Kadir Cemilpaşa'nın anlatımlarında, cemiyetin pasif bir konumdan aktif bir konuma gelmesinin temelinde kendi çabalarının olduğu sonucu ortaya çıkıyor ki (Silopî, 2014: 104), bu söylemin doğru olmadığı açıktır. Zira kendilerinden önce Suriye'de faaliyette bulunan diğer ayrılıkçı Kürt aydın, ağa ve şeyhlerin çabaları örgütü önemli bir noktaya getirmişti (Dersimi, 2004: 218). Bunların başında da Bedirhan ailesi fertlerinin geldiği bilinmektedir.

1927-1930 yılları arasında Ağrı Dağı ve çevresinde meydana gelen ve yer yer etkisi şiddetlenen Ağrı İsyanı Hoybun Cemiyeti'nin denetiminde ve öncülüğünde gerçekleşmiştir. Ağrı İsyanı'nın lideri İhsan Nuri'nin Türk Silahlı Kuvvetleri karşısında ağır kayıplar vererek geri çekilmeye başlaması nedeniyle Hoybun Cemiyeti merkez yönetimi, isyana destek olmak amacıyla 10 Temmuz 1930 tarihinde Harekât-ı İhtilaliyeye Mübaderet [Yardım] Kararı'nı almıştır (Silopî, 2014: 132).

Söz konusu karar doğrultusunda 3 Ağustos 1930 tarihinde gece yarısı yapılacak saldırıyla başlayacak olan Savaş Hareketi Planı'na göre; Suriye'nin kuzeyinden Türkiye'nin Günaydoğu Anadolu bölgesine bir taarruz harekâtı yapılacak, bu amaçla da yerel saha komutanlıkları oluşturulacaktı. Söz konusu harekâtı yapacak gruplardan birinin komutanı da Kadri Cemilpaşa'ydı. Cemiyet yönetimi tarafından kapsamlı bir şekilde tasarlanmamış olduğu anlaşılan bu harekât planı, henüz başlangıç safhasındayken başarısızlıkla sonuçlanmış ve hedeflenen amaca ulaşamamıştır (Cemil, 2018). Bu girişim cemiyet yöneticilerinin sahip oldukları gücün ötesinde ve bunu aşan birtakım hayalî temayüllere kapıldığını göstermesi bakımından önemlidir.

Ağrı İsyanı'nın devam ettiği günlerde Suriye'ye kaçmış olan Cemilpaşa ailesi fertlerinin Türkiye'deki toprakları haczedilmiştir. Bu haciz kararının alındığı günlerde zaten 2 Haziran 1929 tarihinde çıkarılan 1505 sayılı Şark Menatıkı Dâhilinde Muhtaç Zürraa Tevzi Edilecek Araziye Dair Kanun (Resmi Gazete, Sayı: 1623) kapsamında, içinde bu ailenin arazilerinin de bulunduğu bazı arazilerin muhtaç kimselere dağıtımı sürdürülmekteydi (Aras, 1956: 44).

Suriye'deki ayrılıkçı Kürtlerin Türkiye'ye yönelik askeri girişiminin başarısızlığa uğramasının ardından 1933 yılında aralarında Kadri Cemilpaşa'nın da olduğu aile fertlerinden bazı kişiler Bakanlar Kurulu tarafından alınan kararla Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığından çıkarılmış ve ömürlerinin geri kalan kısmını Türkiye dışında geçirmek zorunda kalmıştır. Bu kişilerin vatandaşlıktan çıkarılmalarına dair yayımlanan kararname şu şekildeydi:

T. C. Başvekâlet Kararlar Müdürlüğü

Kararname

Sayı: 15277

Suriye'ye kaçarak Fransız İstihbarat Dairesi'ne iltica etmiş olan Diyarbakirli Kürt Cemil Paşa'nın oğullarından Mustafa Bey oğlu Mehmet Ferit, Kasım Bey oğlu Ekrem, Fuat Bey oğlu Bedri ve Kadri'nin bu hareketleri yabancı memleketlerde askerlik mahiyetinde vazife deruhte etmiş olduklarını göstermesine binaen, 1312 sayılı kanunun 9'uncu maddesine göre Türk vatandaşlığından çıkarılmaları; Dâhiliye Vekilliği'nin 7.10.933 tarih ve 8514.2519 sayılı tezkeresi üzerine İcra Vekilleri Heyeti'nin 12.11.933 toplanışında kabul olunmuştur. 12.11.933

Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal

ve İcra Vekilleri Heyeti'nin imzaları (BCA, Sayı: 15277)

İstihbarat raporları

Cemilpaşa ailesi fertleri Suriye'ye geçtikten sonra Türkiye'ye yönelik bölücü faaliyetlerine hız kesmeden devam etmiştir. Bu süreçte Türk istihbarat teşkilatı ayrılıkçı Kürtlerin Suriye'deki faaliyetlerini yakından takip etmiş ve bununla ilgili hükümeti peyderpey bilgilendirmiştir (Korhan, 2012, 89). Diyarbakır'daki Birinci Umumî Müfettişlik bu kapsamda 1929-1931 yılları arasında Başbakanlık, İçişleri Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı'na istihbarat raporları sunmuştur (Koçak, 2003: 114).

Birinci Umumî Müfettiş İbrahim Tali Öngören'in 30 Mart 1929 tarihinde İçişleri Bakanlığı'na verdiği bilgiye göre, "Cemil Paşazâde Ekrem, Kadri, Mehmet, Bedri aileleri ile Halep'te Santral Oteli'nde" idi. Söz konusu kişiler "22/3/[1]929'da Huybon *azasından* Memduh Selim'in evinde bir içtima akdetmişlerdi." Birinci Umumî Müfettişliğin verdiği bu bilgiler İçişleri Bakanı Şükrü Kaya tarafından 4 Nisan 1929 tarihinde Başbakanlık, Dışişleri Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı'na iletilmiştir. Birinci Umumî Müfettişliğin İçişleri Bakanlığı'na sunduğu raporun sureti şu şekildedir (BCA, 4 Nisan 1929):

T.C.

Dâhiliye Vekâleti

Umum Jandarma Kumandanlığı

Ş[ube]: 3

K[ısım]: 2

No: 7489

Ankara 4/4/929

Başvekâlet'e

1. Birinci Umumî Müfettişlik'ten alınan 31/3/929 tarihli şifre sureti aşağıda arz edilmiştir efendim.

2. Başvekâlet'e, Hariciye Vekâleti'ne ve Büyük Erkânıharbiye Reisliği'ne arz edilmiştir.

Dâhiliye Vekili

İmza

30/3/929 ve istihbarat 95 şifreye zeyl:

1. Cemilpaşazade Ekrem, Kadri, Mehmet, Bedri aileleri ile birlikte Halep'te Santral Oteli'ndedirler. 22/3/929'da Huybon azasından Memduh Selim'in evinde bir içtima akdetmişlerdir. Halep'te bulunan bazı Kürtler bu içtimada hazır bulunmuşlardır efendim.

Birinci Umumî Müfettiş

Tali

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya 10 Nisan 1929 tarihli istihbarat raporunda, Mardin Valiliği'nden 1 Nisan 1929 tarihinde alınan bilgiyi Başbakanlık, Dışişleri Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı ile paylaşmıştır. Buna göre Kadri Cemilpaşa İstanbul'a ve İzmir'e gitmek üzere trenle Mardin'den hareketle İstanbul ve İzmir'e gitmeyip Halep'e gitmiştir (BCA, 10 Nisan 1929).

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya 12 Nisan 1929 tarihinde Başbakanlık, Dışişleri Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı'na gönderdiği yazıda firari Cemilpaşa ailesi fertleri hakkında bilgi vermiştir. İçişleri Bakanı'nın Başbakanlığa verdiği bilgiye göre, "firar edenler üç olmayıp, Ekrem, Kadri, Bedri ve Mehmet namlarında dört şahıstı." Bu kişiler, "Fransız istihbarat dairesinde isticvap edilmişler"di [sorgulanmışlardı]. İfadelerinde neden Suriye'ye geldiklerini anlatan söz konusu kişilerin Halep'te ikamet etmelerine Fransızlar izin vermiş, onlar da Halep'in Akaba Mahallesi'nde kiraladıkları bir eve yerleşmişlerdir. Bu arada "Şahinoğulları Mustafa, Bozan ve Kürt dağı rüesasından Hacı Hannan, Halep'e gelerek, bunlarla uzun boylu görüşmüşlerdi." (BCA, 12 Nisan 1929).

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya yine 12 Nisan 1929 tarihinde Birinci Umumî Müfettiş İbrahim Tali Öngören'in kendisine sunduğu 31 Mart 1929 tarihli istihbarat raporu hakkında Başbakanlık, Dışişleri Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı'na gönderdiği yazıda firarî Cemilpaşa ailesi fertleri hakkında bilgi vermeye devam etmiştir. Birinci Umumî Müfettişliğin verdiği bilgilere göre,

Cemilpaşa ailesi fertlerinin Diyarbakır'dan Halep'e firarlarını gerektiren hiçbir sebep yoktu. Aile fertleri kendi köylerinde ziraatle meşgul olmaktadır. Bu gelişmeler Cemilpaşa ailesi fertlerinin Suriye'ye kaçma kararlarının son günlerde verilmiş olduğuna delil olarak kabul edilmiştir (BCA, 12 Nisan 1929).

Türkiye'nin Halep Konsolosluğu'nun Dışişleri Bakanlığı'nın 29 Haziran 1929 tarihli tezkeresine cevap olarak 9 Temmuz 1929 tarihinde İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda, Cemilpaşa ailesi fertlerinin Halep'te bir ev kiraladıkları, fakat Deyrizor'da arazi satın almayı başaramadıkları yazılmıştır. Raporda ilginç olan nokta şudur: Halep Konsolosu, Ekrem Cemilpaşa ile doğrudan görüşmek istediğini, fakat buna imkân bulamadığını, bu nedenle de dolaylı olarak onun ifadesini aldığı belirtilmiştir. Halep Konsolosu'na göre, Ekrem Cemilpaşa İstanbul'dan Diyarbakır'a döneceği sırada oradaki arkadaşlarından edindiği bilgilere göre Doğu Anadolu'da yeni bir isyan olacağını, şayet Diyarbakır'da isyan olursa isyanı tahrik etmekle suçlanacağı şüphesinden dolayı Suriye'ye firar etmekten başka çaresinin kalmadığını, bundan dolayı da pişman olduğunu söylemiştir (BCA, 12 Nisan 1929).

İçişleri Bakanlığı 20 Ağustos 1929 tarihli istihbarat raporunda, Mardin Valiliği'nden 15 Ağustos 1929 tarihinde alınan bilgiyi Başbakanlık, İçişleri Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı, Genelkurmay Başkanlığı ve Birinci Umumî Müfettişlik ile paylaşmıştır. Buna göre, Ekrem Cemilpaşa Doğu Anadolu'da bir ay sonra meydana gelecek olan isyana Fransız ve İngilizlerin de Suriye ve Irak sınırlarından yardım edeceklerini ifade etmiştir. Mardin Valisi Hadi Bey, güney sınırlarından Türkiye'ye çok miktarda silah kaçırıldığına dair değişik kaynaklardan gelen istihbarat bilgileri dikkate alınarak sınır güvenliğine önem verilmesi gerektiğini belirtmiştir. İstihbarat raporunda aktarılan bilgilerin bir kısmının doğru olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu yazışmadan tam bir yıl sonra Hoybun Cemiyeti üyeleri birkaç koldan Türkiye'ye yönelik askeri harekâta girişmiştir (BCA, 12 Nisan 1929).

Birinci Umumî Müfettiş İbrahim Tali Öngören'in 14 Ağustos 1929 tarihinde Diyarbakır Valiliği'nden aldığı ve 12 Eylül 1929 tarihinde İçişleri Bakanlığı'na "gayet acele" ibaresiyle gönderdiği raporda, "Şimdiye kadar dehalet etmeyerek [merhametine ve himayesine sığınmayarak] cenupta kalmış Yado ile Cibranlı Sadık, son günlerde Cemilpaşazadeler ve Erizniler, Ermenilerle müştereken Hasiçe'de Kürtlük namına mühim faaliyetlere başladılar" denilmiştir. Raporun devamında Yado'nun yirmi kişilik bir çete ile gizlice sınırdan geçerek 10 Eylül 1929 tarihinde Diyarbakır'da görüldüğü ve aynı gün Palo'ya geçmekte olduğu bilgisine yer

verilmiştir. Çetenin en kısa zamanda imha edilmesi için askeri makamlarca gerekli tedbirlerin alınması gerektiği ricası da raporda yer almıştır (BCA, 12 Nisan 1929). Bu gelişmeler Cemilpaşa ailesi fertlerinin Suriye'ye geçtikten sonra uzun bir süre daha Türkiye'ye yönelik faaliyetlerde aktif bir rol oynadıklarını göstermiştir.

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya bu olayın hemen akabinde, “son günlerde gerek memleket dâhilindeki şâkilerden ve gerekse hudut haricine firar etmiş olanlardan dehâlet edenlerle, edecek olanlara karşı yapılacak muamele hakkında Birinci Umumî Müfettişliğe vâki tebligâtı” (BCA, 23 Haziran 1931) Başbakanlığın bilgisine sunmuştur (Koçak, 2003: 131). Birinci Umumî Müfettişlik ayrılıkçı Kürt hareketiyle yakından ilgili olduğundan burada şâki olarak adlandırılan Kürt isyancıların teslim olmaları hâlinde karşılaşılabilecekleri muamele ile ilgili bir tâlimat söz konusudur (Varlık, 2010: 26). Cemilpaşa ailesi fertlerinin Suriye'deki faaliyetleri yukarıdaki istihbarat raporlarında yazılanlardan ibaret değildi. Türkiye'den Suriye'ye kaçıp yerleşen ayrılıkçı Kürtlerin sınırda yoğunlaşması ve burada temellendirdikleri “Kürtlük mefkûresi”ni (Ergüven, 1937: 41) Türkiye'ye taşıma çabaları Birinci Umumî Müfettişliğin Suriye sınırına büyük önem vermesini ve her daim teyakkuzda olmasını gerekli kılmıştır. Ayrıca Fransa'nın, Suriye sınırında yoğunlaşan bölücülük faaliyetlerini desteklemesi Birinci Umumî Müfettişliğin Suriye sınırına ihtimam göstermesine neden olmuştur (Çağlayan, 2014: 98).

Hawar Dergisi

Hoybun Cemiyeti'nin kuruluşunda ve çalışmalarında daha öncesinde önemli rol oynamış olan Bedirhan ailesi ile Cemilpaşa ailesi mensupları arasında zaman zaman anlaşmazlıklar olmuş ve ciddi sorunlar yaşanmıştır. Cemiyetin bundan başka örgüt içi sorunları da vardı. Bu sorunları tartışmak üzere yapılan olağanüstü bir toplantı sonrasında cemiyetten ayrılan Celadet Ali Bedirhan, Şam'a yerleşerek aynı yıl burada siyasal ve kültürel ağırlıklı bir yayın olan *Hawar* (Çağrı) dergisini çıkarmıştır (Aytepe, 1998: 19). 1932-1943 yılları arasında toplam 57 sayısı çıkan bu dergi, ayrılıkçı Kürtler arasında kısmen de olsa bir etki uyandırmıştır. Zaman zaman Bedirhan ailesiyle arası açılan Cemilpaşa ailesi fertleri de abone olarak dergiyi takip etmiştir.

Dergiyi takip etmekle kalmayan Kadri Cemilpaşa, *Cizreli Mela'nın Divanı* adlı Kürtçe eseri Arapçadan Latin harflerine transkripte ederek *Hawar* dergisinde bölümler halinde yayımlamıştır. Derginin 35. sayısından itibaren yayımlanan bu yapıtın ilk bölümüne ilişkin olarak bir tanıtma

yazısı çıkmış ve bu yazıda Kadri Cemilpaşa'nın çalışmaları övülmüştür (Cemîl Paşa, 1941: 4). Ayrıca dergide Kadri Cemilpaşa'nın başka bir yazısı daha yayımlanmıştır. 1943 yılında derginin 52. sayısında yayımlanan bu yazının başlığı Gawestiyayî û Koçeren Kurdan'dır (Cemîl Paşa, 1943: 1). Bu durum, Suriye'de yaşayan ayrılıkçı Kürtler arasındaki ilişkilerin zaman zaman gerilse de tamamen kopmadığını, aralıklarla da olsa devam ettiğini göstermektedir.

1934-1939 yılları arasında cemiyetin siyasi temsilciliğini yapmanın yanı sıra bir dönem de sorumlu genel sekreterliği görevini üstlenmiş olan Kadri Cemilpaşa, "Hoybun Cemiyeti hiçbir fırsatı kaçırmıyarak büyük devletlere, milletler arası münasebetler dolayısıyla zaman zaman toplanan düvel-i konseylere daimi müracaatları ile Kürt milletinin siyasi hukukunun tanınması lüzum ve zarureti iddiadan geri kalmıyordu." (Silopî, 2014: 164) diyerek, cemiyette sorumluluk mevkinde bulunduğu dönemde ve sonrasında Kürtlerin siyasal haklarını uluslararası platformlarda da savunmaya devam ettiği konusunda bilgi vermiştir.

İkinci Dünya Savaşı Yılları

Hoybun Cemiyeti yeni kurulan örgütlerle işbirliği yaparak, zaman ve bölge politikasının elverdiği ölçüde çalışmalarına devam etmiştir. Bu arada dünyayı kasıp kavuran İkinci Dünya Savaşı'nın sonucunda devletlerin siyasi durumlarında büyük değişiklikler olması ihtimalini göz önüne alan cemiyet, bölgenin çeşitli yörelerinde bulunan ve çoğunluğu bölücü siyaset yürüten illegal örgütlerle anlaşarak, beraberce çalışılmasını zorunlu gördüğünden Irak'ın kuzeyindeki Heva Örgütü ile ilişki kurmuştur (Eagleton, 1990: 48).

Irak ordusunda görev yapan Kürt kökenli subay ve aydınların girişimiyle 1939'da kurulan Heva Örgütü, çalışmalarını sadece Irak'la sınırlı tutmamış, komşu ülkelerdeki ayrılıkçı örgütlerle temasa geçmiştir (Barzani, 2003: 86). Bu amaçla Irak'taki Heva Örgütü lideri Refik Hilmi ile Suriye'deki Hoybun Cemiyeti yöneticisi Kadri Cemilpaşa arasında birtakım görüşmeler yapılmışsa da İkinci Dünya Savaşı'nın meydana getirmiş olduğu zorluklar nedeniyle iki örgüt arasındaki ilişkiler istenen seviyede gelişmemiştir (Hilmi, 2010: 69).

İkinci Dünya Savaşı'nın en hararetli günlerinde yaşanan bir diğer gelişme de, Hoybun Cemiyeti yöneticisi Kadri Cemilpaşa ile İngiltere'nin Suriye'deki yetkilisi Dr. Altunyan arasında meydana gelen görüşmedir. Dr. Altunyan'ın Kürtlere yönelik dile getirdiği sitemkâr sözlere karşılık veren Kadri Cemilpaşa, İngilizlerin, Sovyetlerin Kürtler için yaptıklarının onda birini dahi yapmadıkları halde kendilerini eleştirmeye hakları olmadığını belirtmiştir (Silopî, 2014: 171)

Kadri Cemilpaşa'nın Sovyetler Birliği'ne yönelik sempatisi uzun yıllar boyunca artarak devam etmiştir. Çünkü o, Kürtler için ortaya koyduğu çalışmalardan hareketle, Kürtleri özgürlüğüne kavuşturacak olan en büyük gücün Sovyetler Birliği'nin desteğini sağlamakla mümkün olabileceğine inanmış ve bunu da yaptığı faaliyetlerle açıkça belirtmiştir.

Kurulduğu günden itibaren bütün enerjisini Türkiye'deki ayrılıkçı faaliyetler için harcayan cemiyet, önemli üyelerinin ayrılması ve iç çekişmelerin artmasının ardından zamanla gücünü kaybetmiştir (Dersimi, 1997: 116). Özellikle de Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından Ağrı ve Dersim İsyanlarının bastırılmasından sonra umudunu önemli ölçüde yitiren cemiyet, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından 1946 yılında dağılmış, yerine Suriye Kürt Demokrat Partisi kurulmuştur (Cemiloğlu, 2018).

1939-1945 yılları arasında süren İkinci Dünya Savaşı'nı takiben İngiliz ve Sovyet işgaline uğrayan İran'daki kargaşa ortamından faydalanan ayrılıkçı Kürtler tarafından İran'ın batısında 22 Ocak 1946 tarihinde Mahabad Cumhuriyeti adıyla yeni bir devlet kurulunca birçok Kürt örgütü bu oluşuma katılmıştır.

Bu arada Irak'ın kuzeyinde Mustafa Barzani liderliğinde başka bir Kürt isyanı yaşanmaktaydı. İngiliz ve Irak orduları tarafından ağır bombardıman altında tutularak art arda ağır kayıplara uğrayan ve geri çekilen ayrılıkçı Kürtler Mahabad Cumhuriyeti'ne katılmak amacıyla Irak-İran sınırını aşmıştır. Mustafa Barzani Mahabad'a geldikten kısa bir sonra yeni kurulan bu küçük devletin genelkurmay başkanı olmuştur.

İran'daki gelişmelerden haberdar olan Kadri Cemilpaşa bu dönemde İran'a geçmiş ve Mahabad Cumhuriyeti'nin kurucusu Kadı Muhammed ve Mustafa Barzani ile görüşmüştür. "Kürt milletinin mukaddes emeli, birleşmiş Kürdistan'ın vücuda gelmesi için mesaide bulunmak imkânını ele geçirmek ümidi" ile 21 Eylül 1946 tarihinde Suriye Kürt Demokrat Partisi temsilcisi sıfatıyla Kadı Muhammed'e verdiği mektubunda, "küçücük bir devletin güneş gibi parlıtısını" görerek Mahabad'a geldiğini, burada "gerçek demokrasi ilkelerinin" hayata geçirilebilmesi amacıyla elinden gelen tüm çabayı ortaya koymak istediğini, bunun gerçekleşebilmesi için de bazı görevler üstlenmesi gerektiğini belirtmiştir.

Kadı Muhammed'le görüşmesinin ardından, kendisi tarafından Sovyet yetkilileri ile görüşmekle görevlendirilen ve Tebriz'de Sovyet yetkilileri ile iki gün süren uzun bir görüşme gerçekleştiren Kadri Cemilpaşa, Sovyet Konsolosu'nun ayrılıkçı Kürt hareketi konusunda kendisine söylediklerinden memnun olmamasına rağmen, Sovyetler Birliği Başkanı Josef Stalin'e hitaben bir mektup kaleme almıştır (Silopî, 2014: 201).

Stalin'in şahsına yazılan ve ona verilmek üzere Tebriz'deki Sovyet Konsolosluğu'na teslim edilen mektubun Stalin'e ulaşip ulaşmadığı konusunda elimizde kesin bir bilgi mevcut değildir. Sovyetler Birliği gibi dünyanın en büyük devletlerinden biri olan bir ülkenin başkanına, dünyanın her yerinden devlet başkanı, parti başkanı ve parti temsilcisi sıfatını taşıyan kimselerden her an onlarca mektubun gönderilme ihtimali yüksektir. Bundan dolayı Kadri Cemilpaşa'nın mektubunun da Stalin'e ulaşma ihtimali neredeyse mümkün değildir.

Gerek Kadı Muhammed'den gerekse de Sovyet Konsolosu'ndan ilgi ve destek bulamayan Kadri Cemilpaşa, kendisine devlet veya hükümet işlerinde herhangi bir görev teklifinde bulunulmaması üzerine hayal kırıklığıyla Suriye'ye geri dönmüştür (Cemil, 2018). Onun Mahabad'dan ayrılmasından 6 ay sonra İngiliz ve Sovyet birliklerinin İran'dan çekilmesinin ardından Mart 1947'de taarruza geçen İran ordusu Mahabad'ı ele geçirerek bu küçük devlete son vermiştir (Saatçi, 1996: 214).

Kadı Muhammed'le beraber diğer üst düzey görevlilerin 31 Mart 1947 tarihinde yakalanıp idam edilmesiyle Mahabad Cumhuriyeti kurulduktan 14 ay sonra yıkılmıştır (Eagleton, 1990: 266). Bunun üzerine Mustafa Barzani Sovyet topraklarına kaçarken, Kadri Cemilpaşa da Suriye'deki siyasi faaliyetlerine kaldığı yerden devam etmiştir.

Batılı devletlerin başta petrol ve doğalgaz olmak üzere, sömürüye dayalı enerji politikalarının sebep olduğu Ortadoğu'daki karışıklıklar devam ederken, bu politikaya karşı yükselen Arap milliyetçiliği tepkisel olarak Sovyet güdümündeki Doğu bloğuna kaymış ve neticede 1958 yılında Irak'ta nasyonal sosyalist düşünceye sahip bir darbe yaşanmıştır (Mosley, 1975: 322). Sovyetlerin desteklediği General Abdülkerim Kasım liderliğinde iktidara gelen yeni hükümet, Irak'taki ayrılıkçı Kürt hareketi için de yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur (Dursun, 2006: 94).

Mustafa Barzani'nin Sovyetler Birliği'nden Irak'a geri dönüşünün ardından General Kasım'ın ayrılıkçı Kürtlere vaat ettiği imtiyazlar uygulamaya sokulmayınca Kürtler tekrar ayaklanmışsa da Irak ordusu karşısında geri çekilmek zorunda kalmıştır (Kılıç, 1999: 133).

Irak hükümetinin dünya kamuoyunu kendileri hakkında kasıtlı olarak yanlış bilgilendirdiğini düşünen Mustafa Barzani, basın yayın ve siyasi temsilcilikler aracılığıyla ayrılıkçı Kürtlerin taleplerini anlatmak için bazı çalışmalar yürütmüştür (Schmidt, 2011: 19). Bu amaçla Irak Kürdistan Demokrat Partisi yetkilileri ile Suriye Kürt Demokrat Partisi yöneticisi Kadri Cemilpaşa Lübnan'ın başkenti Beyrut'ta Batılı devlet temsilcileriyle diplomatik girişimlerde bulunmuştur (Beğik, 2010).

Irak'taki askeri darbenin ardından 1960'tan sonra Suriye'de de iktidara gelen Baas Partisi, Cemilpaşa ailesi ile beraber ayrılıkçı faaliyet yürüten diğer Kürt ailelerin arazi ve mal varlıklarının önemli bir bölümüne el koymuştur, bunlara bedel olarak da onlara dağlık Golan bölgesinde arazi vermek istemiştir. Fakat Golan'ın engebeli arazisinin makineli tarımsal faaliyet açısından kullanışlı olmaması dolayısıyla kendilerine verilmek istenen araziye beğenmeyerek kabul etmemişlerdir (Beğik, 2010). Halkalı Ziraat Âli Mektebi mezunu olan Kadri Cemilpaşa'nın tarımsal faaliyetler konusunda uzman biri olarak Golan'daki arazileri beğenmemesi gayet doğal bir durumdur.

Bundan sonraki süreçte ayrılıkçı çabaları tamamen sekteye uğrayan Cemilpaşa ailesi fertleri sıradan bir yaşam sürmeye başlamıştır. Suriye yönetimiyle yaşadıkları sorunların günden güne artmasıyla birlikte, bu sıkıntılı durumu kendi lehlerine çevirecek siyasal ve sosyoekonomik donanımdan yoksun kalmışlardır (Ceren, 2011: 89).

Seksen iki yıl süren yaşamının neredeyse yarım asırlık kısmını siyasal ve sosyal sorunlarla ilgilenerken geçiren Kadri Cemilpaşa, ayrılıkçı Kürt hareketinin ilerlemesi konusunda çoğu zaman silahlı bir mücadele anlayışını benimseyip bu amaçla aktif bir çaba sergilemişken, bazen de fikri alt yapıya dayalı sivil bir mücadele örneği göstermiştir.

Hayatının uzun bir bölümünü geçirdiği Şam'da 27 Kasım 1973 tarihinde yaşamını yitiren ve aynı kente gömülen Kadri Cemilpaşa, 1929'da Suriye'ye sığındıktan sonra yaklaşık yarım asır boyunca Türkiye'ye bir daha hiç gelememiş ve kendi deyimiyle bir "menfi" olarak ölmüştür.

Sonuç

Siyasi hayata atıldığı II. Meşrutiyet döneminin özgürlük ortamında diğer ulus fertleri gibi Osmanlı vatani içinde birlikte yaşama arzusu güden Kadri Cemilpaşa, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde ayrılıkçı Kürt hareketi eksenindeki çalışmalara yönelmiş, Milli Mücadele yıllarında da bu görüşünü devam ettirmiştir. Cumhuriyet'in kurulmasından sonraki süreçteyse yaşanan Kürt isyanlarına fiilen destek vermiş, siyasal söylem ve eylemlerinde bölücü bir tutum benimsemiştir.

Suriye'ye kaçtıktan sonra Türkiye'nin farklı yerlerinde ortaya çıkan irili ufaklı Kürt isyanlarını destekleyip, bazılarında fiili katkıda bulunan, bu amaçla Ağrı İsyanı'nda olduğu gibi, isyana fiilen yardımcı olmak amacıyla Türkiye'ye yönelik silahlı hareket teşebbüsünde yer alan Kadri Cemilpaşa, 1930'lu yıllardan

itibaren artık tamamen bağımsız bir Kürt devletinden yana olarak gerek İran'da kurulan Mahabad Cumhuriyeti'ne gerekse de Irak'taki ayrılıkçı Kürtlere de destek olmuştur.

Kadri Cemilpaşa'nın, yaşamının sonlarına doğru geri planda kalarak daha çok diplomatik bir arayış içinde olduğunu söyleyebiliriz. Bu yıllarda silahlı mücadeleyle birlikte demokratik yollarla sivil inisiyatifin kullanılması yönünde çabalarının olduğu görülmektedir. Öncesinde bağımsızlıkçı, özgür ve hatta bölge ülkelerindeki tüm Kürtleri kapsayacak bir Kürt devletinin kurulması taraftarı olan ve uzun yıllar bu yönde mücadelesini yürüten Kadri Cemilpaşa, yaşamının sonlarına doğru ortak paydalar etrafında bir arada yaşama perspektifinden hareketle demokratik bir zeminde buluşmanın en doğru yol olacağı kanaatini dile getirmiştir. Çoğu zaman Türk, Arap ve İran hükümetlerinin Kürtlere yönelik baskıcı politikalarını suçlayan bir tavır almış olan ve halkların kendisini değil, yönetimdeki bazı görevlileri ve yanlış uygulamaları eleştirdiğini ifade eden Kadri Cemilpaşa, yüzlerce, hatta binlerce yıl yan yana ve birlikte yaşamış halkların eşitliğini savunduğu iddiasında olmuştur.

Kadri Cemilpaşa'ya göre, ortak paydalar etrafında bir arada yaşama imkânından başka makul bir çıkar yolun görünmemesi, millî ve dini anlamda farklı unsurların en fazla müşterek oldukları yönlerinin öne çıkarılması zarureti doğurmaktadır.

Kürt, Türk, Arap ve Fars milletlerinin asırlardır kardeşçe bir arada yaşadıkları inkâr edilemez bir gerçektir. Elbette ki tarihin farklı dönemlerinde bu milletler arasında çatışmalar yaşanmış ve ayrılıklar olmuştur, fakat tarihî realiteye baktığımızda kardeşler arasında böyle vakaların da olması yadsınacak bir durum değildir. Ortak bir coğrafyada yaşayan, ortak bir tarihî geçmişle yoğrulan ve ortak bir edebî ve felsefî birikimi paylaşan bu halkların, muhakkak ki ortak bir payda etrafında hareket etmelerinden daha doğal bir şey düşünülemez.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi (BOA)
Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü Kataloğu (BMGMK) Sicil-i Ahval Defteri, Defter ve Sahife No: 4/106-107, Sıra No: 16704.

- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA) Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü Kataloğu (BMGMK) Başvekâlet Kararlar Müdürlüğü Kararnamesi, (16 Eylül 1929), Sayı: 15277, [Katalog Numarası: 030 018 001 002/40 80 15].
- “Dâhiliye Vekâleti (Umum Jandarma Kumandanlığı)’ndan Başvekâlete”, (4 Nisan 1929); BCA BMGMK, [Katalog Numarası: 030 10/113 771 1].
- “Dâhiliye Vekâleti (Umum Jandarma Kumandanlığı)’ndan Başvekâlete”, (10 Nisan 1929); BCA BMGMK, [Katalog Numarası: 030 10/113 711 6].
- “Dâhiliye Vekâleti (Umum Jandarma Kumandanlığı)’ndan Başvekâlet’e”, (12 Nisan 1929); BCA BMGMK, [Katalog Numarası: 030 10/113 711 2].
- “Dâhiliye Vekâleti (Umum Jandarma Kumandanlığı)’ndan Başvekâlet’e”, (12 Nisan 1929); BCA BMGMK, [Katalog Numarası: 030 10/113 771 4].
- “Dâhiliye Vekâleti (Umum Jandarma Kumandanlığı)’ndan Başvekâlet’e”, (12 Nisan 1929); BCA BMGMK, [Katalog Numarası: 030 10/113 771 4].
- “Dâhiliye Vekâleti (Umum Jandarma Kumandanlığı)’ndan Başvekâlet’e”, (12 Nisan 1929); BCA BMGMK, [Katalog Numarası: 030 10/113 771 4].
- “Dâhiliye Vekâleti (Umum Jandarma Kumandanlığı)’ndan Dâhiliye Vekâleti’ne”, (12 Eylül 1929); BCA BMGMK, [Katalog Numarası: 030 10/113 771 9].
- “Dâhiliye Vekâleti (Umum Jandarma Kumandanlığı)’ndan Başvekâlete”, (16 Eylül 1929); BCA BMGMK, [Katalog Numarası: 030 10/113 771 9].
- “Dâhiliye Vekâleti (Umum Jandarma Kumandanlığı)’ndan Başvekâlete”, (23 Haziran 1931), BCA BMGMK, [Katalog Numarası: 030 10/104 684 21].

Kitap, Makale ve Tezler

- Alakom, Rohat. (2011). Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması. Avesta Yayınları, İstanbul.
- Aras, Ali. (1956). *Güneydoğu Anadolu’da Arazi Mülkiyeti ve İşletme Şekilleri*. Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Atatürk, Gazi Mustafa Kemal. (2017). *Gençler İçin Fotoğraflarla Nutuk*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Aybars, Ergün. (1998). *İstiklal Mahkemeleri (1920-1927)*. C. II, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir.

- Aydeniz, Veysel. (2013). *Müküslü Hamza Eski Said'in Ehemmiyetli Talebesi*. Nûbihar Yayınları, İstanbul.
- Aydoğan, Erdal. (2005). *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Aytepe, Oğuz. (1998). "Hoybun Cemiyeti'nin Amerika Faaliyetleri", *Tarih ve Toplum*. Sayı: 176, İstanbul.
- Barzani, Mesut. (2003). *Barzani ve Kürt Ulusal Özgürlük Hareketi*. C. I, Doz Yayınları, İstanbul.
- Büyükkaya, Necmettin. (2008). *Kalemimden Sayfalar*. Vate Yayınları, İstanbul.
- Beysanoğlu, Şevket. (1998). *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi*. C. III, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Büyükoğlu, R. Yaşar. (2006). *Milli Mücadele Döneminde Güneydoğu Anadolu (30 Ekim 1918-20 Ekim 1921)*. Form Matbaacılık, Gaziantep.
- Celil, Celile. (2000). *Ondokuzuncu Yüzyıl Sonu-Yirminci Yüzyıl Başı Kürt Aydınlanması*. Rusçadan Çev. Arif Karabağ, Avesta Yayınları, İstanbul.
- Celil, Celile. (1992). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler XIX. Yüzyıl*. Çev. Mehmet Demir, Öz-Ge Yayınları, Ankara.
- Cemil Paşa, Qedri. (1941). "Diwana Melê", *Hawar*. Sayı: 35, Şam.
- Cemil Paşa, Qedri. (1943). "Gawestiyayî û Koçeren Kurdan", *Hawar*. Sayı: 52, Şam.
- Cemilpaşa, Ekrem. (2016). *Muhtasar Hayatım*. Haz. Selahaddin Uğur Işık, Avesta Yayınları, İstanbul.
- Ceren, Doğan. (2011). *Brüksel'de Bir Kürt Kadını Yaşamı, anıları ve düşünceleriyle Pervîn Cemil*. Doz Yayınları, İstanbul.
- Çağlayan, Ercan. (2014). *Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası (1923-1950)*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Dersimi, M. Nuri. (1997). *Hatıratım*. Doz Yayınları, İstanbul.
- Dersimi, M. Nuri. (2004). *Kürdistan Tarihinde Dersim*. Doz Yayınları, İstanbul.
- Dursun, İsmail. (2006). *Kuzey Irak Kürtleri, Ayrılıkçı Kürt Hareketinin Devletleşme Süreci ve Türkiye'ye Etkileri*. Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli.
- Eagleton, William L. (1990). *Mehabad Cumhuriyeti 1946*. Çev. Mehmet Emin Bozarslan, Koral Yayınları, İstanbul.

- Erbil, Pervin. (2007). “Nüfus ve İskân Politikaları”, *Resmi Tarih Araştırmaları 3: İttihatçılıktan Kemalizm'e*. Özgür Üniversite Yayınları, İstanbul.
- Ergüven, Ekrem. (1937). *Şükrü Kaya: Sözleri-Yazıları (1927-1937)*. Cumhuriyet Matbaası, İstanbul.
- Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyamları-I Nasturi-Şeyh Sait-Raçkotan ve Raman-Sason-Ağrı-Koçuşağı-Mutki-Bicar-Asi Resul-Tendürük-Savur-Zeylan-Oramar*. (2011). Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Gök, Salhadin. (2005). *Tek Parti Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da İskân Politikaları (1923-1950)*. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Göldaş, İsmail. (1991). *Kürdistan Teali Cemiyeti*. Doz Yayınları, İstanbul.
- Gürsel, İbrahim Ethem. (1977). *Kürtçülük Gerçeği*. Kömen Yayınları, Ankara.
- Hilmi, Refik. (2010). *Anılar, Tanığın Dilinden Şeyh Mahmud Berzenci Hareketi*. Perî Yayınları, İstanbul.
- Işık, Selahaddin Uğur. (2019). *Ekrem Cemilpaşa Bir Kürt Milliyetçisinin Portresi*. Avesta Yayınları, İstanbul.
- Kaya, Ferzende. (2003). *Mezopotamya Sürgünü Abdümelik Fırat'ın Yaşam Öyküsü*. Anka Yayınları, İstanbul.
- Kılıç, Altemur. (1999). *Titrek Pusula 19. Yüzyıldan Günümüze Kürdistan Hayali*. Timaş Yayınları, İstanbul.
- Koca, Hüseyin. (1998). *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları (Umumi Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliği'ne)*. Mikro Yayınları, Konya.
- Koçak, Cemil. (2003). *Umûmî Müfettişlikler (1927-1952)*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Korhan, Tuğba. (2012). “Cumhuriyet Döneminde Umum Müfettişlikler İle İlgili Bir Değerlendirme”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Sayı: 7, Nisan 2012.
- Kutlay, Naci. (1998). *Anılarım*. Avesta Yayınları, İstanbul.
- Kutlay, Naci. (1994). *49'lar Dosyası*. Fırat Yayınları, İstanbul.
- Malmisanij. (1993). *Bitlisli Kemal Fevzi ve Kürt Örgütleri İçindeki Yeri*. Fırat Yayınları, İstanbul.
- Malmisanij. (2004). *Diyarbakırlı Cemilpaşazadeler ve Kürt Milliyetçiliği*. Avesta Yayınları, İstanbul.
- Mosley, Leonard. (1975). *Petrol Savaşı*. E Yayınları, İstanbul, 1975.

- Olson, Robert. (1992). *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*. Çev. Bülent Peker, Nevzat Kırac, Öz-Ge Yayınları, Ankara.
- Özkan, Abdullah. (2005). *A'dan Z'ye Kurtuluş Savaşı ve Atatürk Dönemi*. C. I, Boyut Yayıncılık, İstanbul.
- Rıfat, Mevlanzade. (2009). *Sürgün Hatıralarım (Hakk-ı Vatan Yahud Tarik-i Mücahedede Hakikatler Ketmedilemez)*. Haz. Mithat Kutlar, Avesta Yayınları, İstanbul.
- Saatçi, Suphi. (1996). *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*. TTT Vakfı Yayınları, Ankara.
- Sasuni, Garo. (1986). *Kürt Ulusal Hareketleri ve Ermeni-Kürt İlişkileri*. Orfeus Yayınları, Stockholm.
- Schmidt, Dana Adams. (2011). *Cesur Adamların Ülkesine Yolculuk*. Avesta Yayınları, İstanbul.
- Silopî, Zinnar. (Kadri Cemilpaşa). (2014). *Doza Kurdistan-Kürdistan Davası, Kürt Milletinin 60 Seneden Beri Esaretten Kurtuluş Savaşı Hatıratı*. Haz. Selahaddin Uğur Işık, Avesta Yayınları, İstanbul.
- Soyukaya, Nevin. (1995). "Cemil Paşa Konağı", *Arkitekt*. Sayı: 432, İstanbul.
- Taşkıran, Cemalettin. (2001). *Ana Ben Ölmedim, Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Tekeli, İlhan. (1990). "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu", *Toplum ve Bilim*. Sayı: 50, İstanbul.
- Tunaya, Tarık Zafer. (1984). *Türkiye'de Siyasal Partiler*. Cilt II, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Tütenk, Mustafa Akif. (1956). "Diyarbakır'ın Son 60 Yıllık (1892-1952) Vak'aları", *Kara Amid Dergisi*. Sayı: 3-4, Diyarbakır.
- Varlık, M. Bülent. (2010). *Umumi Müfettişler Toplantı Tutanakları-1936*. Dipnot Yayınları, Ankara.
- Zaza, Nureddin. (2000). *Bir Kürt Olarak Yaşamım*. Perî Yayınları, İstanbul.

Sürelî Yayınlar

Hawar

Hetawî Kurd

Resmî Gazete

Rojî Kurd

Vakit

Görüşme Notları

Mahmut Beğik ile 6 Şubat 2010 tarihinde yapılan görüşme

Reşid Cemiloğlu ile 5 Şubat 2010 tarihinde yapılan görüşme

Ferda Cemiloğlu ile 4 Haziran 2018 tarihinde yapılan görüşme

Pervin Cemil ile 9 Nisan 2018 tarihinde yapılan görüşme